

Т. К. ЧЕРТОРИЗЬКА НОВІ ЗНАЧЕННЯ СТАРИХ СЛІВ

Збагачення лексичного складу мови відбувається за рахунок творення нових і переосмислення існуючих слів. Семантичні неологізми — дуже цікаве мовне явище. Переосмислення може бути частковим і повним. У випадку часткового переосмислення слова в ньому поряд з відомим значенням (одним або кількома) починає функціонувати нове значення (теж одне або кілька). Так, слово *керівництво* означає процес керування, наприклад: «ВЛКСМ проводить свою роботу під *керівництвом* Комуністичної партії Радянського Союзу» («Статут КПРС») і те, що покладено в основу керування, чим керуються, наприклад: «Наше вчення не догма, а *керівництво* для дії», — так говорили завжди Маркс і Енгельс» (Ленін). У сучасному мовленні поширилося вживання слова *керівництво* у значенні — «орган, що керує, або особи, які керують ким-, чим-небудь», наприклад: «Незабаром у конторі зібралось все *керівництво* ділянки» (Баш).

У слові *правофланговий* поряд із відомим значенням «який розташований, перебуває на правому фланзі шеренги, колони, фронту», широко функціонує тепер нове — «передова людина, установа або передове підприємство в якій-небудь галузі народного господарства». Це добре видно при порівнянні таких речень: «Богдан іде *правофланговим* попереду колони» (Гончар) і «Найвидатніші майстри кіномистецтва приділяють багато уваги *правофланговому* армії будівників комунізму — робітникам» («Мистецтво»).

Слово *прожектор* має загальновідоме значення — «потужний освітлювальний прилад, який дає великий пучок променів у потрібному напрямі», наприклад: «Чорне море креслили білі промені *прожекторів*» (Панч). У сучасній мовній практиці іменник *прожектор* у сполученні з прикметником *комсомольський* набув значення — «одна з ланок народного контролю на підприємстві, в установі тощо», наприклад: «Перевірки і рейди ми провели разом з членами *комсомольського прожектора*» («Радянська Україна»).

Виникнення в словах нових значень і функціонування їх поряд із старими дуже тісно пов'язане з активними у наш час, спільними для багатьох мов процесами термінологізації загальноновживаних слів і детермінологізації слів спеціальних.

У процесі термінологізації загальноновживані слова, розширюючи свій семантичний обсяг, набувають у відповідних контекстах значень певних термінів. Наприклад, під час Великої Вітчизняної війни такі загальновідомі слова, як *вузол*, *петля*, *клин*, *кільце*, *кулак*, *дуга*, *лещата*, *котел*, *прочісувати*, *перемелювати*, *відкочуватися* і под., внаслідок їх метафоричного вживання стали воєнними термінами (*вузол оборони*, *кільце оточення*, *Курська дуга* і т. ін.). Такі загальноновживані слова, як *байдужість*, *верства*, *вогнище*, *гніздо*, *грунт*, *гурток*, *зліт*, *погляд*, *поле*, *рух*, *сила*, *товариство* і под., широко вживаються сьогодні у значенні суспільно-політичних термінів, наприклад: *політична байдужість*, *суспільні верстви*, *вогнище ідеологічної боротьби*, *зліт передовиків виробництва*, *поле діяльності парторга*, *рух за звання ударника комуністичної праці*, *ідейна сила нашої партії* і под.

У процесі детермінологізації власне наукові, виробничо-технічні, медичні, воєнні, спортивні, суспільно-політичні й інші терміни, так само, внаслідок їх метафоричного вживання, розширюють свою семантику і сферу функціонування, перестають бути словами тільки спеціального призначення. Наприклад, багато воєнних термінів (*фронт*, *тил*, *армія*, *похід*, *наступ*, *напад*, *атака*, *оборона*, *командир*, *дезертирство*, *капітуляція* і под.) широко вживаються тепер у галузі господарського і культурного будівництва в нашій країні (*фронт будівельних робіт*, *ідеологічний фронт*, *трудова армія*, *наступ на цілину*, *похід у кіно*, *командири виробництва* і т. ін.), у спорті (*атака на ворота суперника*, *лінія оборони*, *центр нападу* і под.). Розмовного забарвлення надають стилеві спортивного повідомлення деякі музичні терміни (*тріо*, *квартет*, *квінтет*, *зіграність* і т. ін.). Чимало астрономічних і географічних термінів (*атмосфера*, *барометр*, *орбіта*, *полюс*, *клімат* і под.) активно вживаються тепер у значенні суспільно-політичних, наприклад: *атмосфера дружби*, *барометр політичних подій*, *ленінська орбіта*, *пом'якшення міжнародного клімату* і под.

У наш час, коли досягнення науки і техніки стають здобутком дедалі більшого кола людей, значно розширили свій семантичний обсяг і сферу функціонування, набувши нових значень, такі слова, як *бригада, бригадир, ланка, піонер, жовтень, ударник, механізатор, форпост, станція, блок, каскад, комбайн, лайнер, ас, космонавт, червоний, білий* та багато інших.

Семантично-функціональні зрушення в слові зумовлюють можливість виникнення нових фразеологічних сполук, основою яких стає переосмислене слово, тобто семантичний неологізм, наприклад: *вузол оборони, вузол промисловості, вузол залізничний, вузол зв'язку, пульс подій, пульс перемог, пульс часу, пульс планети* і т. ін.

При повному переосмисленні слова його старе значення цілком поступається місцем новому. Які ж слова повністю змінюють свою семантику, набуваючи ознак семантичних неологізмів? Звичайно, часткового переосмислення зазнають головним чином слова активного вжитку, а повністю змінюють свій зміст слова, що на сьогодні є застарілими.

Як відомо, у кожній мові під дією зовнішніх і внутрішніх чинників її розвитку постійно відбуваються два паралельні процеси — народження і старіння слів. Хоч обидва ці процеси протилежні, причому перший з них випереджає другий, проте вони тісно взаємопов'язані і характеризуються тривалістю і поступовістю протікання. Саме процес старіння частини словникового складу викликає появу архаїчних, застарілих слів. Вони не відразу виходять із мовного вжитку. Переходячи в пасивний фонд і рідко використовуючись у спілкуванні, ці слова поступово забуваються носіями мови. Деякі з них, наприклад, *балії* — лікар, *вазнь* — щастя, *віститель* — парламентар, *братана* — братова дочка, *братучадо* — братів син, *сестрич* — сестрин син, *буй* — хоробрий, *марець* — березень, зрідка використовуються в своєму старому значенні із стилістичною метою, а деякі переходять, так би мовити, до мовного резерву. З цього резерву застарілі слова в ряді випадків можуть знову повертатися до активного життя в мові. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції такі слова, як *генерал, адмірал, офіцер, ад'ютант, міністр, указ, гвардія, дружина, дружинник, дружинниця, династія, знать, знатний, рать, ратний, ратник, ратоборець, ратоборство* і под., вийшли з повсякденного вжитку, опинилися в лексичному резерві. Але згодом вони відродились, оновивши і збагативши свій зміст, і тепер, у сучасній українській мові, як і в інших братніх мовах народів нашої країни, перебувають у складі активної лексики — семантичних неологізмів.

Отже, неологізмами можуть бути і старі слова. І це не парадокс. Життя змінює наші традиційні уявлення, вносить інший, зміст у давно відомі слова. Про це свідчить багато прикладів з усного і письмового мовлення. Наведемо деякі з них.

Слово *династія* у значенні роду монархів, царів, правителів, які змінювали один одного на троні в даній державі за правом успадкування або спорідненості, давно застаріло і забуте людьми. Вживається воно лише у художніх творах і в наукових працях при зображенні певних історичних подій. У наш час слово *династія* відродилося, виступаючи переважно в новому значенні. Тепер цим словом називають уславлених у праці представників різних поколінь одного роду, однієї сім'ї, що мають ту саму професію, наприклад: «Ми знаємо немало *робітничих династій*, де з покоління в покоління передається любов до своєї справи» («Знання та праця»); «Дмитро Васильович не тільки комбайнер, а й глава *династії механізаторів*» («Літературна Україна»).

Повністю оновилося і слово *знатний*. Колись воно означало представника багатих, привілейованих верств суспільства — боярів, дворян, царів, вельмож, баронів, князів тощо. Тепер знатною називають у нас людину видатну, відому на всю країну своїми трудовими подвигами, заслугами перед Батьківщиною, народом. М. Т. Рильський у вірші «Лист на село» добре розкрив нове значення цього дуже давнього слова:

Добрідень, рідні! Вже давно
В нас не було розмови,
А розпитать би: як воно

Що сад у вас тепер, як гай,
Що нив і не впізнати,
Що Бондарівна молода —

Ведеться вам, братове?
Звичайно, чув я, що врожай
Зібрали ви багатий,

Людина знатна нині,
Що вже й героями труда
Пишались ви повинні.

Застарілі слова, відродившись у новій семантиці, розширюють поле свого функціонування і, як правило, змінюють своє експресивне забарвлення. Так, слово *рать* у давній Русі, а також у Російській державі до XVIII ст. було звичайною, стилістично нейтральною назвою війська, збройного загону. У цьому значенні воно часто вживається і тепер у художніх творах на історичні теми для створення відповідного колориту, для об'єктивного зображення дійсності минулих епох. Наприклад: «Ярослав. Що ж, — бій, так бій! Скликати зараз *рать* Не в перший раз нам ворога стрічать» (Кочерга).

Слово *рать* означало також битву, що добре видно з такого хоча б контексту: «Коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили [старійшини] людей на *рать*» (Скляренко).

У наш час слово *рать* набуло іншого стилістичного і експресивного забарвлення. Воно тепер активно вживається в усному і письмовому мовленні, переважно з високим урочистим звучанням, коли йдеться про військо або працю радянських людей. Наприклад:

Зійшла з околиць партизанська *рать*
Опівночі знайомими шляхами.
Коли ж півколом стали під дубами,
Оглянув пильно командир бійців своїх.
Ніщо не спинить кари над катами
Народних месників, звитяжців бойових!

(Терещенко)

Життя всього красу
І навіть пісню солов'їв
В забій в душі несучи.
Тому підземної пітьми
Не зна шахтарська *рать*.

(Нагнибіда)

Урочисте забарвлення слова *рать* відчутне й тоді, коли воно вживається образно, наприклад, у С. Голованівського: «Він дивився на схід, на дерев зачаровану *рать*».

Так само піднесено звучать у наш час споріднені із цим словом, теж застарілі, взяті з лексичного резерву слова *ратний*, *ратник*, *ратоборець*, *ратоборство*, *ратоборствувати*, пор.: «На *ратний* клич у грізний час взялись за зброю ми» (Гончаренко).

Застарілі слова і словосполучення, оновивши свою семантику і набувши нового експресивного забарвлення, часто в мові художніх творів входять до складу образних висловів, метафоричних зворотів, посилюють експресивність звучання всього твору або його частини і сприймаються, таким чином, як семантичні неологізми. Дуже вдало, наприклад, використані в новому значенні деякі застарілі слова і словосполучення в поезіях М. Т. Рильського. Ось кілька прикладів з окремих його творів:

Однокровному народу
Наш народ подав *правицю*
На єднання, на допомогу,
На погибель ворогам.

На прю ми стали проти царства тьми,
Що оскверняє море й суходоли.

Характерною рисою доречного використання семантичних неологізмів є те, що вони вводяться у відповідний контекст, сполучаються з такими словами, які найбільш виразно підкреслюють їх нове значення з усіма відтінками. Це добре можна простежити на використанні старого слова *гвардія*, його нові значення й відтінки яскраво проступають у таких словосполученнях, як *червона гвардія*, *гвардія гармашів*, *гвардії майор*, *гвардії рядовий*, що функціонують як військові терміни; у значенні суспільно-політичних термінів сприймаються словосполучення *ветерани ленінської гвардії*, *партійна гвардія*, *стара гвардія більшовиків*, *молода гвардія* і под.; для найменування передових і досвідчених людей праці вживаються досить активно останнім часом словосполучення *заводська гвардія*, *шахтарська гвардія*, *стенова гвардія*, *гвардія труда* та ін. Смісловим центром наведених висловів є семантичний неологізм *гвардія*. Доречність уживання його в подібних контекстах не викликає сумніву.

Семантичні неологізми не слід плутати із словами, які не відродилися в новому значенні і вважаються на сьогодні застарілими, архаїчними. Надмірне вживання таких слів може призвести до небажаної архаїзації мови твору, як це, наприклад, сталося з перекладом твору Анджея Збиха «Ставка більша за життя», уривки з якого були надруковані у 1973 році в січневих номерах газети «Молода гвардія». Перекладач Л. Гарасимчук часто вживає в мові перекладу застарілі, архаїчні слова *хідник* замість *тротуар*, *фотель* замість *крісло*, *рурка* замість *трубка* і под. та індивідуальні новотвори типу *ударемнити*, *виокремити*, *змаліти* в значенні *зменшитися*, *своя портфелька*, *повертка ніжка стільчика*, *почуття полегші*, *чільний фахівець*, які заважають ясному сприйманню перекладеного твору. Наприклад: «Інспектор турецької поліції... легко міг *ударемнити* плани Клосса»; «Неподалік він помітив біля *хідника* машину Христупуліса»; «Він доїв м'ясо, начисто витер цинову *таріль*»; «Райнер підсунув Клоссові *фотель*»; «Задзвонив телефон. Райнер узяв *рурку*» і под.

Поява й існування в мові кожного нового слова, в тому числі й семантичного неологізму, створеного шляхом переосмислення застарілого слова, можуть бути виправдані лише тоді, коли слово виконує певну номінативно-комунікативну або художньо-пізнавальну, зображальну, поетичну функцію. Поза цією умовою застаріле слово зайве і не має будь-яких перспектив закріпитись і активно жити в мові, бо воно в такому разі не збагачує, а засмічує її. От чому завжди потрібен уважний і строгий відбір неологізмів, особливо старих слів з переосмисленою семантикою для користування ними в тому чи іншому функціональному стилі. І сьогодні актуально звучать слова М. Т. Рильського: «Неологізми, новотвори родяться щодня — в міру того, як щодня родяться нові явища й поняття. Треба тільки завжди розрізняти органічно виниклі, потрібні неологізми від неологізмів-брязкалець, виграшок, цяцьок, якими гралися, скажімо, футуристи і формалісти взагалі, — власне, ніби тільки гралися, по суті роблячи чорну, протинародну справу»¹

Ці слова видатного майстра художнього слова цілком стосуються і тих застарілих слів, які переосмислившись набули нових значень, поповнили категорію семантичних неологізмів. Доречне і вдале вживання їх завжди свідчить про добре знання мови, про високу мовну культуру людини.

¹ М. Т. Рильський. Твори в трьох томах, т. 3. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 80.